-Sergei M. Ivanov, "Çağdaşlaşma Sürecinde Rusya'nın ve Türkiye'nin Yazgılarındaki Benzerlik Üzerine (18. Yüzyıl - 20. Yüzyılın Başları)", Çev. Bülent Duru, Ruşen Keleş'e Armağan, VI. Kitap: Demokrasi ve Politika, Der. Ayşegül Mengi, İmge, Ankara, 2007, s. 433-444.

Çağdaşlaşma Sürecinde Rusya'nın ve Türkiye'nin Yazgılarındaki Benzerlik Üzerine

(18. Yüzyıl - 20. Yüzyılın Başları) [*]

Sergei M. Ivanov[**]

Çev. Bülent Duru

Çağdaş Rusya'da tarihçiler ve toplumbilimciler tarih araştırmalarını bir ülkenin ya da bölgenin gelişmesinin kültür ve uygarlıkla ilgili yönleri üzerinde yoğunlaştırmaktadır. Ancak, her uygarlığın, bir bütün olarak, insan uygarlığının evrensel tarihsel sürecinin ve gelişmesinin özel bir durumundan başka bir şey olmadığını unutmamak gerekir.

Değişik ülkeler, değişik başlangıç noktaları, gelişme süreçlerinin yoğunluğu ve süresi, iç ve dış etmenler arasındaki bağlantılarla hep bir doğrultuda hareket etmektedirler: Geleneksel toplumdan, çağdaş sivil topluma doğru bir gidiştir bu.

Herhangi bir toplum için, bu tür bir geçiş süreci her zaman tarihsel bir dram da içerir. Bu dönemlerde, ortak olanın özelde; özel olanın da ortak olanda belirmesi olması özellikle dikkat çekmektedir.

Rusya ile Türkiye konusunda, her iki ülkenin de geleneksel toplumdan sivil topluma geçiş döneminde büyük güçlüklerle karşı karşıya kaldıklarını söyleyebiliriz. Türkiye'nin ve Rusya'nın (Toynbee'ye göre) geri kalmış ya da duraklamakta olan bir uygarlık olmadıkları kesindir. Bununla birlikte, 18. yüzyılda, Batı'ya göre geri kalmışlıklarının onları yoğun bir rekabete zorladığı da açıktır.

---

[*] Bu makale yazarın "Rusya ve Türkiye: Ortaçağda ve Modern Zamanlarda Tarihsel Gelişmelerinin Ortak ve Özgül Özellikleri", başlıklı yazısına dayanmaktadır. St-Petersburg, 2000.

[**] Profesör, Tarih Bilimleri Doktoru

Tarihsel süreçlerin çağdaş yorumundan yola çıkarsak, Rusya'da ve Osmanlı İmparatorluğu'nda bu geri kalmışlıktan kurtulmak için, özel mülkiyete dayalı ilişkilerin gelişmesini hızlandıracak bağımsız güç ve mülkiyet kurumlarıyla bunlara yönelik tüzel temelin oluşumunu sağlayacak koşulları yaratmanın ve halkın bilincinde herhangi bir biçimde özel mülkiyeti meşru kılmanın ahlaki ve psikolojik temellerinin atılmasının gerekli olduğunu söyleyebiliriz. Tarihsel bir bakış açısıyla, Rusya'da da, Türkiye'de de, bir sivil toplumun, hukuka bağlı bir devlet sisteminin ve yeni bir insan tipini –özgür ve aynı zamanda toplumsal davranışlarını özgürce belirleyebilen, ekonomik girişim hakkından yararlanabilen, üretim sahibi ve örgütleyicisi olarak bir girişimci riski üstlenmeye hazır bir insan tipi- geliştirmek için önce ön koşulların yaratılması zorunlu olmuştur.

Türkiye'nin olduğu gibi Rusya'nın, Immanuel Wallerstein'in sözleriyle iki "dünya imparatorluğunun", içe kapanıklıklarını aşarak dünyaya açılmaları ve yabancılara ve herşeyden önce Batının deneyimlerine, bilimsel ve teknik alandaki bilgi ve başarılarına karşı duyulan olumsuz tavrın giderilmesi çok önemliydi.

Bununla birlikte, bugünkü anlayışımız ve bakış açımız, Rusya'nın ve Türkiye'nin devlet adamlarının reformlarına başladıkları tarihteki bakış açılarından kuşkusuz farklıdır.

Giriştikleri reformların öncelikli amacı, imparatorlukların korunması ve güçlü kılınmasıydı. Bu nedenle, Avrupa'yı örnek alan ordular kurmaları, devletin kurumsal yapısını Avrupa modeline uygun olarak yeniden yapılandırmaları, ordudaki ve devletin kurumsal yapısındaki reformlara ek olarak da, bunları yürütebilmek için gerekli bir vergi reformuna gitmeleri, yani ekonomide, maliye sisteminde, toplumsal ilişkilerde ve kültür alanında bir yeniden düzenleme gerçekleştirmeleri gerekmiştir.

Rusya'da ve Türkiye'deki reform hareketlerini karşılaştırmak bu düşüncelerin doğruluğunu ortaya koyacaktır. Önce bilinen olguları ve tarihsel koşutlukları ele alalım. Rus tarihçisinin bilincinde, 1826 tarihinde İstanbul'daki ayaklanmadan sonra Sultan II. Mahmut tarafından (1808-1839) Yeniçeriliğin kaldırılması Moskova'daki 1698 tarihli ayaklanma ve Büyük Petro'nun ayaklananlara karşı koyması doğrudan doğruya birbirleriyle ilgili olaylardır. Her iki ülkedeki olaylar birbirlerinden farklıdır ama özü aynıdır: Rusya'da ve Türkiye'de siyasal muhalefetin bastırılması, her iki ülkede de böylesine derinliği olan reformlara ve batılı yaklaşımlara yeşil ışık yakılmasına yol açmıştır. Her iki ülke de bunlara hazır durumdaydı.

Her iki ülkede reformların mantığı ve sürdürülüş biçimi, birçok yönden birbirine benzemekteydi. Dıştan gelen baskılara karşı direnebilmek için her iki ülke de, Avrupalılarla baş edebilecek silahlı güçler oluşturmak zorundaydılar. Silahlı güçlerin bakımı büyük ölçüde maddi ve mali kaynak gerektiriyordu.

I. Petro, reform çalışmalarında, devletin kurmuş olduğu düzenli ordu ve donanma ile asker ve bürokratları beslemeye yetecek parası olmadığı gerçeğini göz önünde bulundurmuştur. Sorunu çözecek yöntemler arasında, soylulara sağlanmak üzere toprakta malikane sisteminin genişletilmesi ve köle köylülerin sayısının artırılması da vardı. Böylece, büyüyen imparatorluğun ve reformların sürmesi, yeterli kaynaklarla desteklenmiş olacaktı. Buna sonradan, imparatorluğun büyümesi ve batılılaşmaya köleliliğin yaygınlaştırılması eşlik etti. Rusya'da batılılaşma ülkede özgürlüklerden yoksun kılınmanın güçlendirilmesini gerektirmiştir. Rusya tarihinin trajik bir çelişkisidir bu.

Bununla birlikte, 18. yüzyıl, Rusya'nın tarihinde çok özel bir yer tutar. 18. yüzyıl Büyük Petro'nun yaptıklarıyla başlar, büyük Katerina'nın yönetimiyle biter. 18. yüzyıl boyunca Rusya, zamanına göre oldukça ileri bir sanayiye sahip olan, güçlü bir ordu ve donanması bulunan, Avrupalı bir siyasal sistemi benimsemiş bir imparatorluk haline gelmiştir. Ülkenin batı etkisine yakınlığı geçmişte kalmıştır. Rusya'nın siyasal, askeri ve entelektüel seçkinleri Avrupa uygarlığının başarılarından pek çoğunu benimsemişlerdir. Rusya Bilimler Akademisi kurulmuş, Avrupa eğitim sisteminin temelleri atılmış, mahkemelerde ve soylular arasında Aydınlanma düşüncesi geniş yankı bulmuştur. II. Katerina'nın aydınlanmacı mutlakiyetçilik rejimi içinde I. Petro'nun despot mutlakiyetçiliği gelişmiştir. Ve sonuç olarak, 18. yüzyılın sonunda, Rusya aristokrasisi, Batıya, reformların başladığı döneme oranla çok daha fazla bağlı duruma gelmiştir. Bundan daha az önemli olmayan gelişmeler de var: I. Petro'nun yasalarıyla yeniden düzenlenen tımara dayalı olarak devlete hizmet sunma 18. yüzyıl ortalarına kadar sürmüştür. III. Petro'nun 1762 yılında yayımladığı ünlü "Soylu Özgürlük Demeci" II. Katerina tarafından onaylanmıştır. Bu belge devlet yararı için kişiye bağlı olmayan görevleri yerine getirmenin bir örneğini oluşturmuştur.

Her ne kadar her iki imparatorlukta olayların farklı doğrultularda geliştiği düşünülebilse de, 18 yüzyıl, sultanlık Türkiyesi'nin tarihinde de, önemli bir nirengi noktasıdır. Rusya İmparatorluğu'nun gücü artıp genişlerken, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasal ve askeri gücü azalmış ve yüzyılın sonlarında, imparatorluk merkezden yarı bağımsız birkaç ülkeye bölünmüştür. Bununla birlikte, Osmanlı imparatorluk kurumlarının zayıflığı, İstanbul'un taşra üzerindeki nüfuzunun azalması ve hatta kimi bölgelerin yitirilmesi, ülkede duraklamanın değil, toplumsal yaşamın çöküşü anlamına gelmiştir. İmparatorluk bunalıma sürükleniyordu, ama İmparatorluğun halkları ilerlemeler kaydediyordu. Daha da önemlisi, diyebiliriz ki, İmparatorluğun bunalımına daha çok bu halkların kendi gelişimlerinin hızlanmasına yol açıyordu.

İstanbul hükümetinin askeri yenilgisi ve Bab-ı Ali'nin ülkenin toprak kaynakları üzerindeki denetiminin zayıflaması, İmparatorluğun çeşitli bölgelerinde büyük (uluslararası ticarete dahil kıyı bölgeleri) ya da küçük çapta olmak üzere Osmanlıların yaratmış olduğu tımar sisteminin parçalanmasına yol açmıştır. Geçici mülkiyet, koşullu mülkiyete dönüşmüş ve meta ekonomisi (çiftlik) sayısı arttığından, dış ve iç pazarlara mal

üretmeyi amaçlamışlardır. Osmanlı kentlerindeki yaşam da ciddi dönüşümler geçirmiş, kentlerin nüfusu artmış, yönetsel-siyasal merkezlerle, vergileri ve maddi serveti egemen nüfus kümeleri arasında paylaştıran merkezlerin işlevleri, ticaret ve zanaatların artışıyla birlikte, "sipariş"ten "pazar"a yönelmiştir. Bu değişikliklerin en belirgin olduğu yerler İstanbul, İzmir, Selanik, Beyrut gibi yaşamın daha çok deniz yolu ticaretine bağlı olduğu kentlerdi.

Ülke böylece gelişti; ama imparatorluğun başkenti açısından herşey farklı görünmeye başladı: Devletin toprak kaynakları üzerindeki denetimini yitirmesi ve iller üzerindeki siyasal denetimin yok olması Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünü hazırladı. Dolayısıyla, 18. yüzyıl boyunca, Osmanlı toplumunun önderleri, İmparatorluğun gerilemesinin nedenlerini ve onu eski gücüne kavuşturmanın yollarını tartışamadılar. Ülkenin karşılaştığı bütün sorunları Peygamberin buyruklarına uyulmamasına ve tarihsel geleneklerden uzaklaşılmış olmasına bağlayan "tutucu ve gelenekçilerden" söz edebiliriz. Ama başka grup siyasetçiler de, İmparatorluğa ve askeri kurumlara -Avrupa tipi düzenli bir ordunun ve donanmanın kurulması, askeri okulların oluşturulması ve askeri fabrikaların açılması gibi- batılı modellerin sokulmasını savunmaktaydılar.

Bütün bunları çözümlerken, Rusya'daki "kendini güçlendirme" yolları arama çabaları ile bu anlatılanlar arasında bir koşutluk kurmak güç değildir. I. Petro'nun iktidara gelmesi üzerine, başlarında Çarın bulunduğu "batılılaşma yanlılarının" iç politikadaki zaferi anlamına gelen bu durumun tersine, Osmanlı İmparatorluğu'nda bütün 18. yüzyıl, yönetici seçkinlerin reformların yönüne ilişkin bitmek bilmeyen duraksamalarıyla geçmiştir. III. Ahmet döneminde (1703–1730), bir ordu oluşturma biçimindeki Avrupa modellerini benimseme yönündeki batılılaşma rüzgarları ve çabalarını 1770'de, Avrupa'nın askeri deneyimine ilgi duyulmaya başlanmasına karşı, her türlü reformun reddedilmesi izlemiştir. İmparatorluğun gelecekte çökeceğine ilişkin korku çok güçlüydü, ama gelenekçilerin direnişi de bundan daha az güçlü değildi. Bunlar, her türlü yenilikçi hareketi bireysel güvenlikleri ve gönençleri açısından tehlikeli gören, İslam din bilginleri, saraylıların bir bölümü ve bir zamanlar Osmanlı ordusunun seçkinleri olan Yeniçeri komutanlarından oluşuyordu.

Sıradan Müslümanlar batıdan alınan her yeniliğe ve uyarlamaya karşı çıktılar; bu türlü aktarmalarda "Şeytanın parmağını" gördüler.

Sonuçta, 18. yüzyıl Türkiyesi'nde toplumsal ve siyasal yaşamdaki uygulamaların göstermiş olduğu gibi, siyasal seçkinlerden bir bölümünün oluşturduğu güçlerin gerçekleştirdiği reformlar, toplum yaşamının yüzyıllardan beri gelen yaşam geleneklerini değiştirip bu yapının Batı'nın savunma, teknoloji, sanayi ve bilim alanındaki başarılarını kabul etmeye yetmedi.

İslam toplumu geleneksel yaşam biçimini değiştirmeyi istemedi; o zaman Osmanlı tahtında, I. Petro'nun Rusya'da yaptığı gibi, olayların gidişini değiştirebilecek, olağanüstü kişiler yoktu.

Bu açıdan, III Selim dönemi (1789-1807) çok önemlidir. Onun zamanında, ilk kez merkezi kurumları güçlendirmeyi ve İmparatorluğu korumayı amaçlayan birbirine bağlı kimi askeri, siyasal ve yönetsel önlemler uygulamaya kondu. "Yukarıdan dayatılan" Avrupa tipi bir ordu ve donanma yaratma sistemi, yalnızca ayrıcalık sahiplerinin değil, Osmanlı nüfusunun geniş kesimlerinin de çıkarlarını etkileyen birtakım planlı hedeflerin uygulanmasında sistemli bir yaklaşım benimsenmesini zorunlu kıldı. Yeni vergiler kondu ve daha da önemlisi, Sultanın reformları, toplumdaki alışılmış ilişki dengelerini ve birliği bozma tehlikesi yarattı. Osmanlı İmparatorluğu'nun üst düzey sınıflarının ve yığınların Sultanın Avrupalılaşma girişimlerine karşı son derecede duyarlı ve kuşkucu olmaları rastlantı değildi; bu yüzden III Selim ilk fırsatta tahttan indirildi. Ve Türkiye'de devlet gücünün militan reform karşıtları üzerinde etkili olabilmesi için 20 yıl daha beklemek gerekti.

I. Petro gibi, Osmanlı Padişahı II. Mahmut (1808–1839) da toplum yaşamında özel mülkiyetin yaygınlaşması eğilimlerini durdurmayı denedi. İmparatorluğun gücünü korumaya, yeni bir ordu ve devlet mekanizması oluşturmaya duyulan ilgi, toprak kaynaklarının devlet elinde olmasını gerekli kılıyordu. Bu amaçla, 1830 yılında, ülkede ciddi bir tarım reformu yapıldı: Tarım toprakları tımar sahiplerinin elinden alınarak (kimi zaman belli bir ödence verilerek ya da verilmeden) devletin elinde toplandı.

Türkiye'de 19. yüzyılda, pek çok yönden bir yüzyıl önce Rusya'da yapılmış olana benzeyen Avrupa eğitim sistemi getirildi. Daha da önemlisi, II. Mahmut'un, I. Petro'nun tarihsel becerisini yinelemiş olduğunu söyleyebiliriz. Türkiye'nin "penceresini de Avrupa'ya açtı". Onun yönetiminde, Avrupa ülkeleriyle ilişkiler önemli ölçüde gelişti. Avrupa başkentlerinde sürekli büyükelçilikler açıldı. Gençler, askerlik, tıp ve başka uzmanlık alanlarında eğitim görmek üzere Avrupa ülkelerine gönderildiler. Böylece, batı ölçünlerine göre yetişmiş yeni bir siyasal, askeri ve entelektüel Osmanlı seçkinler grubu yetiştirmenin temelleri atıldı.

Türkiye'de kültür ve yaşam biçimi reformlarının da o zaman gerçekleştirilmiş olduğunu belirtmek önemlidir. Kamu görevlileri geleneksel yaşam biçimlerini, günlük yaşamdaki kültür kalıplarını ve toplumdaki davranışlarını önemli ölçüde değiştirmek zorundaydılar.

Bütün bu reformlar ülke yaşamı için büyük önem taşıyordu. Ama Rusya'da olduğu gibi Türkiye'de de, görece küçük toplumsal grupların Avrupa'ya yönelmeleri ve her iki ülkede de eskiye bağlı geniş yığınların bulunması, Rus ve Türk toplumlarında üst sınıflarla alttaki yığınlar arasındaki uçurumun giderek büyümesine yol açabilirdi.

Geleneksel Osmanlı toplumu, II. Mahmut'un reformlarına karşı çok duyarlıydı. Bunun bir sonucu olarak, Türkler Reformcu Sultanı "Gavur Sultan" olarak anmaya başladılar. Bir karşılaştırma yapmak gerekirse, Rusya'da da I. Petro çoğu zaman "Tahttaki Hristiyanlık Karşıtı" olarak anılmıştır.

Rusya'da ve Türkiye'de batılılaşma sürecinin başlangıcında, on yıllarca sürecek ve koparılıp çözülemeyecek kimi çelişki bağlarının var olduğu görülebilmektedir. O tarihlerde her iki devletin tarihini geleneksel toplumdan sivil topluma doğru bir geçiş olarak gören tarihçiler için yönetsel rejimin, ordunun ve donanmanın batılılaşması sürecinde yer alan bu çelişkilerden en önemlisi, toplum yaşamında devlet öğelerine öncelik tanınmasına büyük önem verilmesiydi. Bu, özel mülkiyetin ortaya çıkıp gelişmesine engel oluşturmuştur.

Her iki ülkenin tarihsel-kültürel gelenekleri içinde, toplum yaşamının özelleştirilmesi görevi ve böylece 19. yüzyılın ikinci yarısında Rusya ile Türkiye'nin Avrupa kalkınma modeline doğru ilerlemesi hala ulaşılması zor bir hedef gibi görünüyordu. Bununla birlikte, bu doğrultudaki "gidiş" her iki ülkede de, Batı ile olan uyuşmazlığın bir sonucu olarak, yani Kırım Savaşı (1853–1856) sırasında da, hemen hemen birbirine koşut olarak sürmektedir. Bu savaş, her iki ülkenin tarihinin ortak paydalarını birçok yönden değiştiren ciddi sonuçlar doğurmuştur.

Rusya'nın Türklerle işbirliği yapan Avrupalı güçlere savaşta yenik düşmesi Rusya'nın serf sisteminin ve askeri bürokratik devletinin yaşayabilirliğini tartışma konusu yapmıştır. Rusya'ya karşı kazandığı zaferin Türkiye açısından karşılığı, Batılı bankaların Bab-ı Ali'nin iktisadi ve mali etkinliklerinin koruyuculuğunu üstlenmelerine yol açmasıdır. Çünkü Türkiye, Kırım Savaşı sırasında hesaplanan dış borçlarını ödeyemeyecek durumdaydı.

Görülebileceği gibi, her iki ülke de, Batı'nın doğrudan askeri çatışmada ve ekonomik-mali sistemlerin karşıtlığında anlatımını bulan "meydan okumalarını" kabul edemeyecek durumdaydı.

Bunun bir sonucu olarak, Rus devlet adamları köleleri salıvererek ulusal tarihin "Gordion düğümünü" çözmek zorunda kaldılar. Aynı zamanda, II. Alexander'ın (1855–1881) reformlarından söz ederken, onun döneminde, yalnız köylülerin toprak sahiplerinden değil, aynı zamanda toprak sahiplerinin de köylülerden kurtarılmış olduğunu dikkate almalıyız. Böylece, toprak sahipleri, (örneğin kötü hasat durumunda olduğu gibi) köylülerin masraflarını karşılama zorunluluğundan kurtuluyorlardı. Bunun anlamı, toprak sahiplerinin ellerindeki toprağın özel mülkiyetine sahip kılınmalarıydı. Özel toprak mülkiyeti kurumu II Alexander yönetiminde gelişti ve Rusya tarihinde uzun ve karmaşık bir ekonomik değişim sürecine girdi.

Osmanlı İmparatorluğu'nda özel toprak mülkiyeti kurumunun oluşturulması Rusya'dan çok daha çetin koşullarda gelişti ve tüzel açıdan İmparatorluk son buluncaya kadar tamamlanamadı.

Tanzimat ile birlikte kabul edilen tarım yasaları yalnızca özel toprak mülkiyetinin var olabileceğini gösterdi; ama özel toprak mülkiyeti İmparatorluk son buluncaya değin gerçek tüzel temeline kavuşturulamadı.

Ama burada önemli olan olayın tüzel boyutu değil. O dönemde her iki ülkenin tarihinin özelliklerini belirtirken, bir toplumun geleneksel toplumdan burjuva ilişkilerinin geçerli olduğu bir toplum yapısına geçiş için yalnızca yasal düzenlemelerin değil, topraktaki özel mülkiyetin meşrulaştırılmasının ahlaki ve psikolojik açıdan insanların bilincinde yer etmesinin de zorunlu olduğunu vurgulamalıyız. Anımsayalım ki, Batı Avrupa'da özel mülkiyet ilişkilerinin yüzyıllar süren tarihi ve buna ilişkin yasalar, tarihin her döneminde özel mülkiyeti korumuş ve aynı zamanda da toplumda özel mülkiyetin "kutsallığı" ve dokunulmazlığına ilişkin sağlam bir inanç yaratmıştır. Batı Avrupa'da burjuva ilişkilerinin kurulmasına katkıda bulunan bir başka önemli etmen ise halkların ekonomik etkinliklerinin içgüdüsel temelinin yeniden yapılandırılması, dinsel bilinçlenmenin ve halkın psikolojisinin yeniden oluşturulmasıydı.

Rus tarihi Batı'daki Reform dönemine yabancıdır. Rusya'da Cossaks'lar (serbest çiftçiler), Eski Müminler[1] kendi yaşam biçimlerini ve kendi ekonomi kültürlerini sürdürüyorlardı. Ama bir bütün olarak, Rus felsefecisi N.A. Berdiaev'in sandığı gibi, Rus tacirleri ve daha da önemlisi soylular, Batı tarzı bir burjuvazinin oluşturulabilmesi için iyi bir malzeme değildiler.

Daha da önemlisi, Türkiye'de olduğu gibi Rusya'da da işadamları sınıfının oluşum biçimini incelerken, her iki ülkede de yüzyıllar boyunca, servetin ikidara yakın bir bağ ile bağlı olduğunu anımsamalıyız; sermaye, ekonomik olmaktan çok siyasal bir kategori olmuştur. Bu nedenle de, Rusya'da ve Türkiye'de ekonomik yaşamın liberalleşmesi ancak devletin toplum üzerindeki denetiminin zayıflamasıyla olanaklı olabilirdi. Tüccarlar ve işadamları sosyo-politik sistemin liberalleşmesini arzu ederler. Bu durumda, da yine her iki ülkeye özgü bir sorunla karşılaşmaktayız: Reform yaşayan toplumlarda arzu edilenle yapılabilen arasındaki çelişkiler.

"Yeni Osmanlılar"ın aşırı köktenciliği ve Türk Anayasası uğruna savaşım verenler o zamanın Osmanlı toplumunda tutucu çevrelerin tepkisine yol açtı ve sonuç olarak 1770 yılının sonlarında II Abdülhamit (1876–1909) tarafından etkisiz duruma getirildi. Rusya'da da, devrimci ve liberal-demokrat hareketler Rus Çarı III Alexander (1881–1894) tarafından önlendi. Sonuçta, her iki ülkede de, zamanın isterlerine yanıt veremeyen eski devlet ve kamusal politika biçimlerinin karşılayamadığı yeni tür bir ekonomi ve yeni toplumsal ilişkiler gelişti.

[1] Old Believers: Rus Hristiyanları arasında özel bir tarikat.

Rusya'da, kapitalist yapının oluşumu çelişkili olduğu kadar çabuk da gelişti. 19. yüzyılın 80'li ve 90'lı yıllarında ülke bir ekonomik gelişmeye sahne oldu. Ama ülkenin ekonomik büyümesinin genel dinamikleri büyük coğrafi ve sektörel dengesizlikleri gizledi. Rus köyünün, toplumsal, ekonomik ve kültürel gelişmesi kentlerinkinden çok gerideydi. Rusya'nın merkezi kesimlerindeki aşırı nüfus yığılması, kitlesel topraksızlık ve onunla bağlantılı olarak çiftçilerin yoksullaşması ülkenin yazgısı açısından tehlikeli bir durum aldı. Köyün yoksulluğu arttıkça kent zenginleşti. Bu durum Rusya'nın toplumsal yapısında bulunan çatlağı daha da büyüttü: Bu çatlak köyle kent, kent ve köy kültürü ararsındaki çelişkilerin oluşturduğu çatlaktı. Reformlar ve çelişkileri azaltmak için harcanan zaman boşa gitmişti. Rusya'nın köyleri, Stolypin reformları (1906–1911) döneminde ve daha önce toplumsal ve mülkiyetle ilgili katmanlaşmalara açık değildi. Köylü psikolojisi geniş çapta ekonomik etkinlik türlerini de kabul etmedi. Bu arada, köylülerin, ülkenin sanayi merkezlerine taşınarak özel mülkiyet sahibi psikolojisini benimsemeleri, büyük çaptaki özel işletmeleri ve bunların yol açtığı toplumsal ve mülkiyetle ilgili farklılaşmayı reddeden bir atmosfer yarattı.

Rusya'da pazar ilişkilerinin gelişmesine karşı koyma ve geleneklerden kopma çok eski tarihlerde, 1860'ta meydana geldi; ama en açık ve sert biçimini ülke sanayisinin gelişmesi döneminde kazandı. Rusya'nın hızla kapitalistleşmesi insanların tarihsel yaşam biçimlerinde, bağlılık ve ilişkilerinde, çağlar boyunca sürdürdükleri yaşamın temellerinde değişiklik gereksinmesi yarattı. Rus toplumunun yaşamı, toplumsal, ekonomik, siyasal, kültürel ve başka alanlardaki çelişkilerle doluydu. Rus-Japon savaşında Çarlığın yenilgiye uğramasının yol açtığı güç kaybı, ülkenin uzun bir toplumsal fırtınalar ve sallantılar dönemine girmesine yetti

Pek çok yönden Rusya'dakine benzer bir durum iki yüzyıllık bir sürede Osmanlı İmparatorluğu'nda da ortaya çıktı. Ama, Rusya'dan farklı olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda ne yabancı sermaye ne de devlet, büyük fabrika üretimi sektörünü geniş çapta geliştirebildiler. Ancak bu durum, 19. yüzyılın sonuyla 20. yüzyılın başlarında Türkiye'de ekonomik yaşamın duraklaması ya da gerilemesi anlamına gelmiyor. Tersine, o zamanlar, yerel tarih ölçülerine uygun olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomisi başarıyla gelişti. Ülkede dönemin gereksinmelerini karşılayacak altyapı yaratıldı. Demiryolu ve karayolu sistemi, çağdaş liman tesisleri kuruldu; limanlar yeniden inşa edildi ya da yenileri yapıldı. Yerel zanaatlar sektörü Osmanlı İmparatorluğu'nun "ekonomik yuvalarında" yer buldu ve oralarda sürekli olarak gelişti. Kırsal alanlarda olduğu gibi kentlerde de, önemli ölçüde meta üretimi eski yönetim biçimlerinin yerini aldı.

Ama aynı zamanda, Rusya'da olduğu gibi Türkiye'de de, geleneksel ekonomik kültürün pazar kültürüne dönüşmesinin derin bir toplumsal ve siyasal bunalımla birlikte ortaya çıktığını söylemeliyiz. Bu durumun hızlanması, birçok alanlarda dışardan desteklendi ve meta–para ilişkilerinin gelişmesi sonucunda Osmanlı halkları pazar kültürünün kabul

edilmesine yatkınlık konusunda farklı tavırlar sergilediler. Osmanlı Türkleri arasında ticaret ve sanayi etkinliklerine duyulan ilgi, eskiden beri ticaretle uğraşmakta olan Rum, Ermeni ve Yahudilere oranla daha güçsüzdü.

Başka ulusal kimliklere sahip Osmanlı ticaret adamları batı Avrupa ve Rusya hükümetlerinden (kapitülasyon rejimi) özel koruma gördüler. Bunun bir sonucu olarak, siyasal yönden Türklere bağlı olan Hristiyanlar çabucak zenginleştiler. Türk burjuvazisi ise 20. yüzyılın başında güçsüz ve küçüktü; ekonomik yönden bağımsız olmaya çalışıyordu.

Sonuç olarak, Rusya'nın ve Osmanlı Türkiyesi'nin çağdaşlaşmalarının (batılılaşmalarının) genel sonuçlarını karşılaştırmaya çalışıyoruz. 18. yüzyılda dıştan "meydan okumalara" yanıt vermeye çalışan her iki ülke, bir devlet ve ordu kurmada, gelişmenin siyasal ve ekonomik kurumlarını oluşturmada, Avrupa'nın deneyimlerini benimsemek zorundaydı. Her iki ülkede de, batılılaşma yanlıları "gelenekçilerin" güçlü karşı koymalarıyla karşılaştı. Bu nedenle, gelenekler ve yenilikler arasındaki çatışma 18. yüzyıl ile 20. yüzyıl başlarında, Rusya'nın ve Türkiye'nin bütün tarihine egemen oldu. Kaba bir genelleme yapmak gerekirse, bu çatışmanın sonuçlarının Rusya'da ve Türkiye'de aynı olduğunu söyleyebiliriz. Batı yanlısı reformcuların siyasal istenci ve zamanın gereksinmeleri (neyin önemli olduğuna ilişkin), gelenekçileri geri adım atmak zorunda bıraktı.

Geleneksel toplumdan sivil topluma geçişin ulusal burjuvazinin etkinliklerinin doğal bir sonucu olarak ortaya çıktığı batı ülkelerinden farklı olarak, Rusya'nın ve Türkiye'nin çağdaşlaşmaları "yukarıdan" ve "dışarıdan" gerçekleşti. Reformların özelliklerini ve sonuçlarını belirleyen olgu budur. Türkiye'deki gibi Rusya'da da, reformlar bütün kamusal ve siyasal süreçlerin hızlanmasına yol açtı; ama aynı zamanda, gelişmenin bütünlüğünün ve özelliğinin bozulmasını da beraberinde getirdi. Rus ve Türk toplumlarında maddi ve manevi kültürler arasında ortaya çıkan çatallanma ve ikili yapı, toplumsal ve mülkiyet ilişkilerinde farklılaşmalara ve toplumsal gerginliklerin artmasına yol açtı.

Rusya'nın ve Türkiye'nin batılılaşma konusundaki tarihsel deneyimleri sermayenin salt sosyo-ekonomik ilişkilerin özel bir biçimi olmadığını, ama aynı zamanda, manevi kültürün bir türü ve özel durumu olduğunu göstermektedir. Kapitalist ilişkilerin gelişmesi organik olarak Rus Ortodoks kültürüne bağlı değildi; geleneksel İslam da, kapitalist gelişme yolunda ilerlemek için açık bir itici güç oluşturmadı. Bu durum, birçok yönden, 19. yüzyılın sonunda ve 20. yüzyılın başlarında, kapitalist gelişme ilişkilerinin "yukarıdan" ve "dışarıdan" hızlandırıldığı dönemde Rusya'nın ve Türkiye'nin ulusal tarihlerinin içinde bulunduğu dramı açıklamaktadır.

Özetlemek gerekirse, bütün bunlar, Rusya'nın ve Türkiye'nin batılılaşma süreçlerinin benzerliklerinin tipik bir özelliğidir. Kuşkusuz aralarında farklılıklar da vardı. Bunlardan

söz edecek olursak, örneğin, Rusya'da çağdaşlaşmanın geniş ölçüde batı Avrupa'dan gelmiş ve batılı siyasal kültürün yorumcuları olan devlet adamlarının ve yönetici seçkinler kümesinin doğrudan katılımının bir sonucu olduğunu belirtebiliriz. Türkiye'de ülkenin siyasal seçkinleri üzerindeki batı etkisi genel olarak dolaylı bir niteliğe sahiptir. Üstelik, Rusya tarihinde devlet merkezinin Moskova'dan St.Petersburg'a taşınması etmenini de unutmamak gerekir. Siyasal ve kültürel yönlerden bunun anlamı, geleneklerden kopulması ve aynı zamanda ülkenin toplumsal yaşamının tüm kurumlarının batılılaşmasında ani ve büyük bir hamle yapılmasıdır. Bundan farklı olarak, İstanbul'un Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti ve reform hareketlerinin merkezi olarak korunması, değişimler çağında Osmanlı toplumunun gelişme sürecinde geleneklerle yeniliklerin görece uzunca bir süre birlikte yaşamaları için iyi bir fırsat yaratmıştır.

Rusya ve Türkiye'nin modernleşmelerinin belirgin niteliklerini sıralama yolunu seçebilirdik ama burada kendimizi yalnızca genel sonuçların değerlendirilmesiyle sınırlandıracağız.

Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Rus toplumunun yapısı Türkiye'ninkine oranla daha gelişmiş ve farklılaşmıştı. Her ne kadar geleneksel yaşamın büyük yavaşlatıcı engelleri varlığını sürdürmüş ise de, yine de Rusya'nın büyük sanayi ve mali kurumları, bir sanayi proletaryası, geniş bir kırsal burjuvazisi ve ücret karşılığında çalışan kırsal işçileri gibi toplumsal bileşenleri vardı. Türkiye'de ise toplumsal gelenekçilik varlığını sürdürdü. Ülkede, büyük kompradorlar da dahil ticaret ve sermaye görece gelişmiş bulunuyordu, ama çağdaş sanayi burjuvazisi hemen hemen yok gibiydi. Kent proletaryası ancak yeni doğmaktaydı; köylerde ve büyük toprak sahiplerinin çiftliklerinde ise ortakçılık ve mevsimlik işçilik egemen durumdaydı.

Rus toplumunun Avrupa kültürü ile yakınlaşmasının boyutlarının bu dönemde büyük olduğunu belirtmek gerekmektedir. Rusya'nın fiilen çağdaşlaşma süreci Türkiye'dekinden daha önce başladı ve yalnız yüksek sınıflara yayılmakla kalmadı, aynı zamanda nüfusun geniş (özellikle kentsel) katmanlarına da yansıdı. Türkiye'de ise Avrupa kültürünün kazanımlarının, Osmanlı bürokrasisinin önde gelenleri arasındaki Müslümanların, Türk ordusundaki seçkin görevlilerinin ve az sayıdaki Türk entelektüellerinin yakın çevresinde bir bilinçlenmeye yol açtığını söyleyebiliriz. İmparatorluk Türkiyesi'nde yeni ve geleneksel olmayan kültür bir biçimlenme dönemine girmiştir.

Çev. Bülent Duru